

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ «ΒΑΣΗ» - «ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ» ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ
ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ (ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΜΑΣ ΖΗΤΗΜΑ)*

I

Αντικείμενο της εργασίας μου αυτής είναι η διερεύνηση των σχέσεων της «βάσης» και του «εποικοδομήματος» στη σκέψη του Γεωργίου Κωνσταντινίδη (γνωστού ως Γ. Σκληρού [1879-1919-1920¹]), και πιο συγκεκριμένα οι σχέσεις αυτές, όπως διαγράφονται στο πρώτο του βιβλίο, *Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα*². Το βιβλίο αυτό γράφτηκε, όπως ορθά μάλλον αναφέρεται³), στην Ιένα στις αρχές του 1907, εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1-

*Η εργασία αυτή, εκτός από ελάχιστες, φραστικές κυρίως αλλαγές, είναι η ανακοίνωση που έγινε στο *Πανελλήνιο Συμπόσιο: Η πρόσληψη και η ανάπτυξη των ιδεών του Κ. Μαρξ στην Ελλάδα*, Ιωάννινα 4-7 Νοεμβρίου 1988. Ο συγγραφέας του «πονήματος» αυτού είναι ευγνώμων σε όσους έλαβαν μέρος στη συζήτηση ή, επιπλέον, με άλλη ευκαιρία, είχαν την καλοσύνη να κάνουν χρήσιμες παρατηρήσεις. Οι αλλαγές όμως που τελικά έκανε δε μετέβαλαν την προσέγγιση του θέματος, όπως αυτή παρουσιάστηκε στο Συμπόσιο. Για το λόγο αυτό θα αποτελούσε αναχρονισμό η αναφορά σε μεταγενέστερα (από το 1988) έργα που ασχολούνται και με την ερμηνεία των απόψεων του Σκληρού στο πρώτο του έργο.

1. Απ' ό,τι ως τώρα είμαι σε θέση να γνωρίζω, υπάρχει μάλλον άγνοια των στοιχείων που αφορούν τις σπουδές του Γ. Σκληρού στη Ρωσία, την Εσθονία και τη Γερμανία, αλλά ακόμη και του χρόνου γέννησής του. Το θέμα αυτό, μετά από μελέτη των Αρχείων των Πανεπιστημίων, στα οποία ο Σκληρός σπούδασε, θα αποτελέσει αντικείμενο άλλης εργασίας, η οποία σύντομα—ελπίζω—θα δημοσιευθεί, κατά πάσα πιθανότητα, στη *Δωδώνη*.

2. 'Αθήναι, 'Εκ τοῦ τυπογραφείου τῶν καταστημάτων 'Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1907 («Δεύτερη Έκδοση»: Γ. Σκληρού: *Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα*, 'Αθήναι, 'Εκδόσεις Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου, 1922². «Τρίτη αὐτοτελὴς Έκδοση» ἀπὸ τις «Έκδόσεις Διεθνούς 'Επικαιρότητας» 2: Κοινωνιολογία, 'Αθήνα 1971, και Γ. Σκληρού, *Έργα. Εἰσαγωγή-Σχόλια-Ἐπιμέλεια Λουκᾶ 'Αζελοῦ*, 'Αθήνα, «'Επικαιρότητα», 1976, σσ. 79-138, «πιστὴ ἀναδημοσίευση τῆς πρώτης» ἔκδοσης κατὰ τον Αζελό (σ. 80). Οι παραπομπές στην ἔκδοση του 1971 (οι μικρότεροι αριθμοί) και στην ἔκδοση του 1976 (οι μεγαλύτεροι αριθμοί, μέσα σε παρένθεση), με συντομογραφία KZ.

3. Βλ. 'Αζελό, Γ. Σκληρού, *Έργα*, 80 (πβ. 36). Εὐλόγα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ὅτι το βιβλίο απλῶς δημοσιεύθηκε το 1907 (ὅπως δηλώνεται ἀπὸ πλειάδα ε-

διου χρόνου στην Αθήνα και προκάλεσε μια πολύ γόνιμη συζήτηση (στο περιοδικό *Νουμάς*)¹ γύρω από το γλωσσικό και γενικότερα το κοινωνικό ζήτημα, με σημείο αναφοράς το σοσιαλιστικό κίνημα και τις σοσιαλιστικές ιδέες, με την «πρόσληψη και ανάπτυξη» των οποίων (στην Ελλάδα) έχει συνδεθεί στενά το όνομα του Γ. Σκληρού². Το κύριο βάρος της έρευνας έχει δοθεί στην παρουσίαση των απόψεων του Σκληρού αυτών καθεαυτές, ενώ γίνεται απλώς αναφορά στις βέβαιες ή πιθανές πηγές του.

Πριν όμως προχωρήσουμε στη διερεύνηση του προβλήματος, είναι σκόπιμο να διευκρινιστεί ότι στο βιβλίο του Γ. Σκληρού *Τό κοινωνικόν μας ζήτημα* από τις δύο έννοιες, «βάση» και «εποικοδόμημα», γνωστές ή-

ρευνητών, χωρίς να θίγεται το πρόβλημα του χρόνου συγγραφής: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 'Αθήναι, εκδ. Μπουκουμάνη, 1972³, [1931¹], 106. Κ. Δ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 'Αθήνα, 'Ικαρος, 1964⁴ [1948-1949¹], 427. Ε. Π. Παπανούτσος [έπιμ.], *Νεοελληνική Φιλοσοφία Β'* (Βασική Βιβλιοθήκη, αριθ. 36), 'Αθήναι, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1956, 252. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου [έπιμ.], *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, 'Αθήνα, 'Ερμής, 1976, ε'. Π. Νοῦτσος, *'Η σοσιαλιστική σκέψη στην 'Ελλάδα. Τόμος Α'* [Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη, αριθ. 34], 'Αθήνα, 'Γνώση, 1990, 105). Η μαρτυρία όμως του ίδιου του Σκληρού (Σκληρού, *Έργα*, 157): «'Εδώ και δώδεκα χρόνια» (γράφει το 1919) «...έγραψαμε από τη Γερμανία ένα βιβλιαράκι με τόν τίτλο: «Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα»... τὸ βιβλιαράκι γράφτηκε πολὺ βιαστικά, σὲ κάμποσες βδομάδες, καὶ τυπώθηκε μακριὰ ἀπ' τὸ συγγραφέα...» καθιστά μάλλον ορθή την άποψη ότι το βιβλίο και γράφτηκε και δημοσιεύθηκε το 1907, όσο και αν είναι πολύ πιθανό ο Σκληρός να είχε προετοιμάσει το βιβλίο του από τα χρόνια των σπουδών του στη Ρωσία (1902-1904). Η απάντηση, ωστόσο, στο ερώτημα αυτό είναι συνάρτηση του ερωτήματος για την επίδραση που δέχθηκε από τον Γ. Πλεχάνωφ.

1. Βλ. κυρίως, Κορδάτος, *ΙΕΕΚ*, 120, σημ. 2. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *ΔΚΠ, ε'-ιγ'*. Γ. Β. Αεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Μετφρ. (από το αγγλικό πρωτότυπο) Σαράντη 'Αντιόχου, 'Αθήνα, 'Εξάντας, 1978, 24 κ.ε. (και σημ. 14-15 στις σελ. 47 κ.ε.). Βλ. επίσης Παπανούτσος, *ΝΦ*, Β 252. 'Αξελός, Σκληρού, *Έργα*, 13 κ.ε.

2. Ο Γ. Σκληρός έχει θεωρηθεί ότι «έριχνε τις θεωρητικές βάσεις του σοσιαλισμού στον τόπο μας με *«Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα»* και ότι υπήρξε «εισηγητής...τῆς ἐπιστημονικῆς κοινωνιολογίας με κατεύθυνση πρὸς τὸν ἱστορικὸ ὕλισμὸ καὶ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ Κ. Μαρξ» και ἕνας «ἀπὸ τοὺς ἀξιολογότερους...θεωρητικὸς τοῦ μαρξισμού» (Παπανούτσος, *ΝΦ*, Β' 20) και *Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα* ως «τὸ πρῶτο (sc. βιβλίο) ποὺ γράφτηκε στὴν 'Ελλάδα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ» ('Αξελός, Σκληρού *Έργα*, 41. Βλ. επίσης Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *ΔΚΖ, Σ'* κ.ε.: πβ. G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Amsterdam, A. M. Hakker, 1983, I 270 κ.ε., και σημ. 135) ή ως ἕνα βιβλίο που «ὀ συγγραφέας του... ἀντιμετωπίζει τὴν ταξικὴ σύνθεση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας με μαρξιστικὰ ἀναλυτικὰ ἐργαλεῖα (Νοῦτσος, *ΣΣΕ*, Α 105). Απο ἄλλους ὁμως ἐρευνητῆς ἔχει σημειωθεῖ ὅτι τὸ βιβλίο διακρινόταν ἀπο «...δογματισμοὺς καὶ... παραποιημένο μαρξισμό...» και ὅτι ὁ Σκληρός στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἐγκαταστάθηκε τὸ 1911 «...ἀπομακρύνθηκε πὺ πολὺ ἀπὸ τὸ μαρξισμό» (Κορδάτος, *ΙΕΕΚ*, 120 κ.ε., και σημ. 1 τῆς σελ. 121, παρὰ τὴ γενικὰ θετικὴ γνώμη του

δη απο το 1859¹, απαντά μόνο η έννοια «βάση» («κυρία βάσις»²), ενώ λείπει η έννοια «εποικοδόμημα». Εκτίθεται όμως στο βιβλίο αυτό η προβληματική που αφορά τις σχέσεις «βάσης» και «εποικοδομήματος», πράγμα που νομιμοποιεί, νομίζω, τον τίτλο της εργασίας.

Είναι γνωστό ότι, σύμφωνα με τον Κ. Marx, «τὸ σύνολο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων» «ποῦ ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ (καθ)ορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων» ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομικὴ διάρθρωση (δομή, Struktur) τῆς κοινωνίας, τὴν πραγματικὴ (ὕλική, reale) βάση. Πάνω σ' αὐτὴν τὴ βάση ὑψώνεται ἕνα νομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα (Überbau)» καὶ σ' αὐτὴν ἀντιστοιχοῦν (καθ)ορισμένες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης». Διευκρινίζοντας ο Μάρξ περισσότερο τὴ θέση του διατείνεται ὅτι «ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς καθορίζει γενικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς» καὶ αναφέρεται σε «οἰκονομικὴ βάση», «οἰκονομικοὺς ἔρους τῆς παραγωγῆς», ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, καὶ σε «νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ἢ φιλοσοφικές, μὲ δυὸ λόγια ἰδεολογικές μορφές»³ ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Εἶναι, λοιπόν, σαφές, ὅτι ο ὅρος «εποικοδόμημα» καλύπτει κυρίως τὸ νομικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο. Ωστόσο, μπορούμε, νομίζω, νὰ ἐννοήσουμε με τὸν ὅρο αὐτὸν καὶ τὶς μορφές κοινωνικῆς συνείδησης, τὶς «ἰδεολογικές μορφές»⁴.

Απὸ τότε —ἀλλὰ καὶ παλαιότερα, γιατί ἡ ἰδέα ὑπάρχει ἤδη στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*⁵ (1848¹) —τόσο ο Marx ὅσο καὶ ο Engels

Κορδάτου γιὰ τὸ βιβλίο καὶ τὸν Σκληρό) καὶ ὅτι «ὁ μαρξισμὸς τοῦ Σκληροῦ ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ ἕνα μίγμα ἐκχυδαϊσμένου δαρβινισμοῦ καὶ βιολογίας» (Λεονταρίτης, *ΕΣΚ-III*, σμ. 14 τῆς σελ. 47· πβ. καὶ σελ. 24), ἢ ὅτι ἐχει δανειστεῖ πολὺ λίγα ἀπὸ τὸ μαρξισμό», ἐνῶ κυρίως ἐπέδρασε στὴ σκέψη του ὁ βιολόγος Ε. Η. Haeckel, ὁπαδὸς τοῦ δαρβινισμοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ υλισμοῦ (Veloudis GG, 270, σμ. 137-142, καὶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *ΔΚΖ*, ἡ' Τῆν ἰδία ὅμως ἐποχὴ ὁ Μ. Δημητρίου (*Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα*, Ἀθήνα Πιθέρον, 1985, Α' 201) θεωρεῖ τὸν Σκληρό ὡς ἕναν «...ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς θεωρητικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ μαρξισμοῦ» καὶ ὡς «διεθνιστὴ» (σελ. 28. 38).

1. Ὁταν ὁ Κ. Marx ἔγραφε στὸ Λονδίνο τὸν Πρόλογο (*Vorwort*) στὸ ἔργο του *Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας: Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1859: Κ. Marx, F. Engels, *Werke*, Berlin, Dietz Verlag, 1974, Bd 13, 8 κ.ε. (Ἑλλ. μτφρ. Κ. Μάρξ, *Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας*, Ἀθήναι, ἐκδ. «Οἰκονομικῆς καὶ Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης», 1956, 6 κ.ε.· μεταφραστῆς τοῦ ἔργου ἰσως ὁ Θανάσης ΓΚΟΝΗΣ).

2. Σκληρός, *KZ*, 17 (88): «Ἡ κυρία λοιπὸν βάσις εἶνε λόγοι οἰκονομικοί...».

3. Ὁπ. π., *MEW*, 13,8 κ.ε. (ἑλλ. μτφρ. 7).

4. *Αὐτόθι*.

5. Κ. Marx-F. Engels, *Der Manifest der Kommunistischen Partei* (1848¹): *MEW*, 21, 480 κ.ε. (Ἑλλ. μφρ.: Κ. Μάρξ-Φ. Ἐνγκελς, *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, Ἀθήνα, Ἡριδανός, 1975², 71). F. Engels, 'Vorwort zum *«Manifest der Komm. Partei»* (deutsche Ausgabe von 1883)': *MEW*, 21,3· τοῦ ἰδίου, 'Vorrede

επανελημμένα¹ τόνισαν την προτεραιότητα της «βάσης» απέναντι στο «εποικοδόμημα», και τη διαμόρφωσή του σύμφωνα με την «οικονομική παραγωγή και την κοινωνική διάρθρωση»². Ωστόσο, μετά την κριτική που ασκήθηκε, ο Engels κυρίως διευκρίνισε τη θεμελίωση αυτής της θέσης τόσο στους προλόγους³ των επανελημμένων εκδόσεων του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, όσο και σε επιστολές του, όπως λ.χ. στην επιστολή του στον J. Bloch και τον W. Brogius⁴, γραμμένες στο Λονδίνο το 1890 και 1894 αντίστοιχα.

II

Απώτερος σκοπός του Γ. Σκληρού ήταν να προβάλλει έναν τρόπο υπέρβασης της κρίσης την οποία διερχόταν η ελληνική κοινωνία την εποχή του⁵. Για το σκοπό αυτό θεωρεί φρόνιμο να δώσει σε γενικές γραμμές την

zum «*Manifest der Komm. Partei*» (englische Ausgabe von 1888): *MEW*, 21, 357 (ελλ. μτφρ.: *Μανιφέστο*, 13. 19. Βλ. επίσης 159. 160. κ.ε. [όπου άρθρο του Engels για τον Marx] και 180 κ.ε. [όπου άρθρο του W. I. Lenin]).

1. Βλ. K. Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte 1844: MEW, Ergänzungsband*, 1. Teil, 569. (Ελλ. μτφρ. Ν. Μπαλῆ: Κ.Μ., *Χειρόγραφα 1844. Πολιτική Οικονομία και φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1974, 188). Πβ. Π. Κονδύλη, *Ὁ Μάρξ και ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984, 32, και σημ. 27. K. Marx - F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, (γράφθ. 1845/46, 1η έκδ. 1932): *MEW*, 3, 26 κ.ε. 121. (ελλ. μτφρ.-επιμέλ. Κ. Φιλίνη: Κ. Μ.-F. Ε., *Ἡ γερμανική ἰδεολογία*, Ἀθήνα, χ.χ., 67-69 K. Marx-Fr. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei* (1848¹): *MEW*, 4, 477 κ.ε. 480 κ.ε. (ελλ. μτφρ. *Μανιφέστο*, 66 κ.ε. 71 κ.ε. K. Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, (*Vorwort*) (1859¹): *MEW*, 13,8 κ.ε. (ελλ. μτφρ., 7). Βλ. σχετικά M.M. Rosental, 'Über den Zusammenhang zwischen philosophischen Theorien und ökonomischer Basis', *SGB*, 13 (1960), 922 κ.ε. E. Kamenka, 'Marxism and the History of Philosophy', *H&T*, Beih. 5, (1965), κυρίως 83-88. Ε.Ι. Μπιτσάκης, *Θεωρία και Πράξη. Προβλήματα Φιλοσοφίας τοῦ Ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1980, 81-95. Κονδύλη, *Ὁ Μάρξ*, 30-46. D. J. Bernal, *Science in History*. Vol. I: *The Emergence of Sciences* (Pelican Books), London 1969⁸. (Ελλ. μτφρ. Ε.Ι. Μπιτσάκη: J. D. Β., *Ἡ ἐπιστήμη στην ἱστορία* (Σύγχρονη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη). Τόμ. Ι, Ἀθήνα, «Ι. Ζαχαρόπουλος», 1982, 199 κ.ε.). Τ. Φ. Ἀλεξαντρώφ, *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς κοινωνίας*. Μτφρ. Ν. Ξενόπουλου, Ἀθήνα 1964, 33. 36 κ.ε.

2. F. Engels, 'Vorwort zum «*Manifest der Kommunistischen Partei*» (deutsche Ausgabe von 1883): *MEW*, 21,3 (ελλ. μτφρ., *Μανιφέστο* 13). Βλ. και πιο πάνω, σελ. 49, σημ. 5.

3. F. Engels, 'Vorwort zum «*Manifest der Kommunistischen Partei*» (deutsche Ausgabe von 1883): *MEW*, 21, 3· του ἰδίου, 'Vorrede zum «*Manifest der Komm. Partei*» (englische Ausgabe von 1888): *MEW*, 21, 357· (ελλ. μτφρ.: *Μανιφέστο*, 13. 19). Βλ. και πιο πάνω, σελ. 49, σημ. 5, και σημ. 1 αυτής της σελίδας.

4. F. Engels, 'Engels an Joseph Bloch in Königsberg (21. September 1890)': *MEW*, 37, 463. 'Engels an W. Borgius in Breslau (25. Januar 1894)': *MEW*, 39, 206.

5. Σκληρός, *KZ*, 9 κ.ε. (81 κ.ε.) 71 (136).

πορεία της διαμόρφωσης στην Ελλάδα και την Ευρώπη γενικότερα της οικονομικής βάσης, του νομικού και πολιτικού πλαισίου, καθώς επίσης και των μορφών κοινωνικής συνείδησης¹.

Χρησιμοποιώντας ένα γνωστό² ερμηνευτικό σχήμα, τη διαίρεση της ιστορίας σε περιόδους, σχήμα όμως που έχει πάρει και στη μαρξιστική σκέψη διάφορες μορφές, υποστηρίζει ότι τρία είναι τα στάδια ανάπτυξης της ευρωπαϊκής ιστορίας: (α) Το «γεωργικόν στάδιον» με γνώρισμά του το «φεουδαλικόν» ή «ἀριστοκρατικόν καθεστώς»³. (β) Το στάδιο εκείνο το οποίο κατ' αναλογία προς το «γεωργικόν» θα μπορούσαμε ν' αποκαλέσουμε «βιομηχανικόν στάδιον» ή, όπως γράφει ο Σικληρός στο πρώτο του αυτό έργο, «βιομηχανική και χρηματιστική εποχή»⁴, με γνώρισμά του το «καπιταλιστικόν σύστημα» ή το «ἀστικόν» («μπουρζουαλικόν») καθεστώς⁵, και (γ) το στάδιο που θ' ακολουθήσει και κατά το οποίο θα επικρατεί η «σοσιαλιστική δημοκρατία»⁶.

Οι λαοί της γης (γενικά) κατατάσσονται απο τον Σικληρό, «ἀναλόγως τοῦ σταδίου τῆς ἀναπτύξεως, εἰς τὸ ὅποιον εὐρίσκονται», σε τρεις κατηγορίες: 1) την κατηγορία που περιλαμβάνει τους λαούς που διέρχονται ἀκόμη «τὸ γεωργικόν στάδιον»⁷. 2) στην κατηγορία που περιλαμβάνει κράτη με ισχυρή βιομηχανία και ισχυρή αστική τάξη, ἀλλά και ισχυρά ἀριστοκρατικά στοιχεία⁸, και 3) την κατηγορία με τα κράτη εκείνα στα οποία επικρατεί πλήρως σχεδόν η αστική τάξη⁹.

Προς το παρόν θα ἤθελα να σημειώσω κάποια αναντιστοιχία ἀνάμεσα στις κατηγορίες αυτές και στα στάδια ἀνάπτυξης, θέμα όμως στο οποίο θα επανέλθω.

Στα τρία στάδια της «κοινωνικῆς ἀναπτύξεως» αντιστοιχούν «αἱ τρεῖς ἀνάλογοι κοινωνικαὶ τάξεις»: (α) Οἱ «εὐγενεῖς - ἀριστοκράται»¹⁰, (β) οἱ «ἀστοί-μπουρζοά»¹¹ και (γ) «οἱ ἐργάται-προλετάριοι, τάξεις τοῦ μέλλοντος»¹²,

1. Αυτό γίνεται στις σελ. 18-37 (90-105) Τοῦ κοινωνικοῦ μας ζητήματος.

2. G. Spitzberger - C.D. Cerning, 'Περίοδοι τῆς Ἱστορίας', στο: 'C.D. Kernig (ἐπιμ.), Μαρξισμός, Κομμουνισμός και Δυτικὴ κοινωνία', Ἀθήνα, «Κοραῆς» - Παπαζήσης, 1978, VIII 121-37, και ειδικά για το Μαρξισμό - Λενινισμό, 128-32). (Το έργο στα Γερμανικά ως *Sowjetsystem und Demokratische Gesellschaft*, [1972], και στα Ἀγγλικά ως *Marxism, Communism and Western Society* [1972-1973]).

3. Σικληρός, KZ, 18-20 (90-92). 36 (105).

4. Ὀπ. π., 61 (123).

5. Ὀπ. π., 20-29 (92-99). 36 κ.ε. (105).

6. Ὀπ. π., 29-34 (99-104). 37 (105).

7. Ὀπ. π., 41 (107 κ.ε.)

8. Ὀπ. π., 41 (108).

9. Ὀπ. π., 41 κ.ε. (108).

10. Ὀπ. π., 18-20 (90-92). 36 (105).

11. Ὀπ. π., 20-29 (92-99). 36 κ.ε. (105). 61 κ.ε. (124).

12. Ὀπ. π., 29-34 (99-104). 37 (105). 62 (124).

όπως την χαρακτηρίζει. Στην εποχή του υπάρχουν στην Ευρώπη και οι τρεις τάξεις. Στην Ελλάδα, αντίθετα, φρονεί ότι δεν υπάρχει «κατ' ουσίαν»¹ αριστοκρατία, γιατί η αριστοκρατία του Βυζαντίου ή καταστράφηκε κατά τις συγκρούσεις με τον κατακτητή ή συγχωνεύθηκε ή συμφιλιώθηκε αργότερα μ' αυτόν². Η τάξη πάλι «τῶν ἐργατῶν - προλεταρίων εὐρίσκεται ἐν γεννήσει καὶ ἀναπτύξει»³.

Ὅσον αφορά την αλληλεπίδραση «βάσης» και «εποικοδομήματος» ο Σκληρός συγκεκριμενοποιεί περισσότερο τη σκέψη του υποστηρίζοντας ότι η ανάγκη να αντεπεξέλθει ο άνθρωπος στις απαιτήσεις του «περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος» τον ωθεί στην εφεύρεση «τεχνῶν» και στην παραγωγή υλικῶν αγαθῶν. Η ὑπαρξη ὁμως αγαθῶν (που αλλοῦ ονομάζονται «οικονομικαὶ συνθήκαι») μέσα στην κοινωνία και η άνιση κατανομή τους συνεπάγονται την εμφάνιση των κοινωνικῶν τάξεων, καθεμία ἀπὸ τις οποίες προσπαθεῖ να εξασφαλίσει για τον εαυτό της περισσότερα υλικά αγαθά καταπιέζοντας και αδικώντας τις άλλες, με ἀποτέλεσμα ο «περὶ ὑπάρξεως ἀγῶν» να διεξάγεται ἀπο τον ἄνθρωπο και ως άτομο και ως μέλος μιας κοινωνικῆς τάξης⁴.

Η πρόοδος ὡστόσο της «τέχνης», δηλ. της τεχνικῆς, συνεπιφέρει μεταβολή των «οικονομικῶν λόγων» ή «τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν»⁵ ή των «οικονομικῶν ὄρων»⁶ και οδηγεί τελικά σε ἀλλαγὴ των σχέσεων ἀνάμεσα στις κοινωνικῆς ή «οικονομικῆς τάξεις»⁷ με ἀμεση συνέπεια την ἀλλαγὴ της κοινωνίας⁸. «Ἡ κατάσταση» λοιπὸν «μιᾶς κοινωνίας εἶνε ἀποτέλεσμα ὀρισμένων κοινωνικῶν σχέσεων», που προέκυψαν «ἀπὸ οἰκονομικοὺς λόγους», «οικονομικᾶς συνθήκας» και, σε τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ «ὕλικά ἀγαθά»⁹. Ὑπάρχει, συνεπῶς, μια σειρά: α) «τέχλαι» (ή «τέχνη»). β) «ὕλικά ἀγαθά», («οἰκονομικοὶ λόγοι», «οἰκονομικοὶ ὄροι», «οἰκονομικαὶ συν-

1. Ὁπ. π., 46 (111).

2. Ὁπ. π., 45 κ.ε. (111). Βλ. επίσης Γ. Σκληροῦ, *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Σκληροῦ, Ἔργα*, 214 κ.ε.

3. Ὁπ. π., 62 (124) Ὅσον αφορά την αστική τάξη, αυτή διακρίνεται σε μεγάλη, μεσαία και μικρή με κριτήριο την ιδιοκτησία και τον πλοῦτο, ενώ με κριτήριο την επιρροή που ασκεί στην κοινωνική και πολιτική ζωή σε α) «πλουτοκρατία», γενικά, που περιλαμβάνει «μεγάλους και μεσαίους ἀστοὺς», και β) «μικροὺς ἀστοὺς» που αποτελοῦν την πλειονότητα του λαοῦ, ἀλλά δεν παίζουν «κανέναν σχεδὸν κοινωνικὸν ρόλον» (ΚΖ, 62 [124]).

4. Ὁπ. π., 15 (87).

5. Ὁπ. π., 15 (87). 17 (88).

6. Ὁπ. π., 20 (92).

7. Ὁπ. π., 73 (135).

8. Ὁπ. π., 15 (87).

9. Ὁπ. π., 16 κ.ε. (88).

θῆκαι»· (γ) «σχέσεις τῶν...κοινωνικῶν (ἢ «οἰκονομικῶν»)¹ τάξεων», και (δ) «μορφή τῆς κοινωνίας»².

Ἡ επίδραση του τρόπου παραγωγῆς και της κοινωνικῆς δομῆς εἶχε ως αποτέλεσμα στην Ευρώπη τη διαμόρφωση ενός νομικοῦ και πολιτικοῦ πλαισίου που στήριζε την ἀπόλυτη μοναρχία και την αριστοκρατία κατά τη διάρκεια του «γεωργικοῦ σταδίου» (ανάπτυξης) και το αστικό καθεστῶς κατά τη διάρκεια του «βιομηχανικοῦ σταδίου» ἀνάπτυξης της κοινωνίας. Ἡ υπερίσχυση στο μέλλον των «κοινωνιστικῶν ιδεωδῶν» θα ἐπιφέρει κατά τον Σκληρό και την ἐγκαθίδρυση «σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας»³.

Ἡ προτίμηση ωστόσο μιας πολιτειακῆς μορφῆς δεν εἶναι ὑπόθεση που ενδιαφέρει μόνο τον ιστορικό, ἀφού οι τάξεις που ἀντιπροσωπεύουν τα διὰφορα στάδια ἀνάπτυξης της κοινωνίας προτιμούν ως ἐπι το πλείστον την ἀνάλογη προς τα στάδια αὐτά μορφή πολιτεύματος⁴.

Ἡ προτίμηση αὐτή ὑπάγεται στην «ψυχολογία τῶν τάξεων». Ὁ Σκληρός—ἀκολουθώντας πιθανῶς τον Πλεχάνωφ—φρονεῖ ὅτι «κάθε κοινωνικὴ τάξις ἀναλόγως τῶν οἰκονομικῶν της συμφερόντων, τῆς κοινωνικῆς της θέσεως και τοῦ τρόπου τοῦ βίου της ἔχει καὶ ἀνάλογον ψυχολογίαν, ἀνάλογον λογικὴν καὶ ἀνάλογα ιδεώδη»⁵. Ἡ θέση ωστόσο αὐτή, παρ' ὄλο που εἶναι δεσπόζουσα στη σκέψη του Σκληροῦ, παρουσιάζει και «παρεκκλίσεις». Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει, «ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ πράξει γίνονται βεβαίως πολλαὶ παρεκκλίσεις»⁶.

Τους ὅρους «ψυχολογία»⁷ και «ιδεώδη» χρησιμοποιοῖ ὁ Σκληρός με σημασίες που δεν εἶναι πλήρως ευκρινεῖς. Ἄλλοτε⁸ ἀφήνει να νοηθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια «ψυχολογία» περιλαμβάνει τις ἔννοιες «ιδεῶν», «πολιτικὰ ιδεώδη», «κοινωνικὰ ιδεώδη», «ἐπιστήμη», «λογοτεχνία» και ἄλλοτε⁹ ὅτι περιορίζεται μᾶλλον στο νομικό και πολιτικό πλαίσιο· ὑπάγονται ωστόσο σ' αὐτὴν και τα «κοινωνικὰ ιδεώδη», ἢ, ὅπως γράφει ἀργότερα (1919), «κοι-

1. Ὁπ. π., 73 (135).

2. Ὁπ. π., 15-17 (86-88). 73 (135).

3. Ὁπ. π., 29 (99) και 37 (105).

4. Ὁπ. π., 36 κ.ε. (105).

5. Ὁπ. π., 15 (87). 36 κ.ε. (105).

6. Ὁπ. π., 36 κ.ε. (105).

7. Από ἐπίδραση ἴσως του G. Plechanov (*Selected Philosophical Works, in five volumes*, Moscow, Progress Publishers, 1977, I 621: Ἑλλ. μτφρ. Γιάννη Βρυχωροπούλου: Γ. Β. Πλεχάνωφ, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς Μονιστικῆς ἀντίληψης τῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1975, 188: «Ἡ ψυχολογία τῆς κοινωνίας εἶναι πάντα προσαρμοσμένη στην οἰκονομία της, πάντα ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ καὶ πάντα καθορίζεται ἀπ' αὐτὴ»).

8. KZ, 18-20 (90-92).

9. Ὁπ. π., 36 κ.ε. (105).

νωνικά άνθρωπιστικά ιδανικά»¹.

Εκτός λοιπόν απο το νομικό και πολιτικό πλαίσιο η οικονομική βάση επηρεάζει τα ιδεώδη, τις ιδέες, την ηθική, τη θρησκεία, τη θεολογία, την επιστήμη και λογοτεχνία². Για όλα αυτά θα χρησιμοποιούμε στο εξής τον όρο «εποικοδόμημα» με τη γενικότερη σημασία (που, όπως σημειώσαμε ήδη³, μπορούμε να πούμε ότι έχει και στους Marx—Engels). Το ίδιο κάνει άλλωστε και ο Σκληρός στο άρθρο του «Διαλεκτικός υλισμός»⁴, άρθρο στο οποίο, ωστόσο, σύμφωνα με τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου⁵, είναι έντονη η επίδραση του Γ. Πλεχάνωφ.

Από τις μορφές κοινωνικής συνείδησης και γενικότερα το «εποικοδόμημα» ιδιαίτερη αναφορά γίνεται από τον Σκληρό στις ιδέες, τα ιδεώδη: «όλοι σχεδόν αί έκπολιτιστικάι ιδέαι και έν γένει τὰ ιδεώδη, τὰ όποια κατέχει σήμερον ή άνθρωπότης, είνε τὸ ἄθροισμα τῶν ιδεωδῶν, τὰ όποια κατὰ διαφόρους έποχάς, διάφορα έθνη και κοινωνικαι τάξεις έδημιούργησαν, εύρισκόμεναι εις έπαναστατικὴν στιγμὴν τῆς ύπάρξεώς των, ζητούσαι νὰ ἀπαλλαχθοῦν ἀπό πολιτικόν ἢ κοινωνικόν ζυγόν»⁶. Οι ιδέες αυτές αποτελούν «ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον» τις προοδευτικές και ριζοσπαστικές ιδέες⁷. Οι καταπιεζόμενες λοιπόν τάξεις είναι εκείνες που κυρίως προβάλλουν τα προοδευτικά ιδεώδη, ενώ η «κυριαρχοῦσα τάξις ἀντιπροσωπεύει συντηρητικὰς τάσεις»⁸ και τα ιδεώδη της είναι «πάντοτε» τα επίσημα ιδεώδη μιας κοινωνίας, απόψεις στις οποίες είναι εμφανής η μαρξιστική επίδραση⁹. Δέχεται ωστόσο ότι τέκνα των συντηρητικών τάξεων υπήρξαν πρωτοπόροι στις κοινωνικές ιδέες και στους κοινωνικούς αγώνες¹⁰.

Παράλληλα μ'αυτήν τη σχηματοποίηση υπάρχει και μια άλλη, σύμφωνα με την οποία «έλα τὰ πνευματικά προϊόντα τὰ γεννηθέντα εις ἡσυ-

1. Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἔλληνισμού, Ἀλεξάνδρεια 1919: Σκληροῦ, Ἔργα, 202.

2. Σκληρός, *KZ*, 15 κ.ε. (87). 19 κ.ε. (91 κ.ε.). 24 κ.ε. (95 κ.ε.).

3. Βλ. πιο πάνω, σελ. 49, σημ. 3-4. Ο Μάρξ στον *Πρόλογο* στην *Κριτική της Πολιτικής οικονομίας* αναφέρεται καταρχήν (α) σε «νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα» και (β) σε «μορφές κοινωνικής συνείδησης»: λίγο πιο κάτω όμως όλα αυτά τα αντιπαραθέτει προς την «οικονομική βάση».

4. Σκληροῦ, Ἔργα, 383 (το άρθρο δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο περ. *Νουμάς*, 27 Γενάρη 1908): «Ἡ ιδεολογία: φιλοσοφία, θρησκεία, πολίτευμα, ἔνομοθεσία, τέχνη κλπ. είναι μόνο τὸ εποικοδόμημα τοῦ κάθε φορά οἰκονομικοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος».

5. *ΔΚΠ*, ξε'.

6. *KZ*, 16 (87 κ.ε.). Ο Σκληρός σπεύδει (σ. 16 [87]) να δηλώσει ότι τις ιδέες αυτές «εὐκόλως λησμονοῦν εὐθύς ὡς μετατραποῦν εις κυριαρχοῦσαν τάξιν».

7. Ὁπ. π., 16 (87).

8. *Αυτόθι*.

9. *Αυτόθι*. Πβ. Marx-Engels, *MKP: MEW*, 4, 480 (ελλ. μτφρ. 71).

10. *KZ*, 66 (128).

χον κοινωνικήν εποχήν, εις τήν ὅποιαν ἔλειπεν οἰοσδήποτε ἄγών, εἶνε νεκρά προϊόντα, σχολαστική ἀπομίμησις ζωντανωτέρων ἐποχῶν»¹.

Από τις διακρίσεις που προανέφερα μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι άλλοτε υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στα ιδεώδη από το ένα μέρος και την πραγματικότητα από το άλλο και άλλοτε παρατηρείται ἔλλειψη αυτής της αντιστοιχίας. Τα προοδευτικά ιδεώδη, σύμφωνα με τον τρόπο της γέννησής τους, αντιστοιχούν προς τη σύγχρονη πραγματικότητα, την πραγματικότητα μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής. Το ίδιο όμως δεν μπορεί να ειπωθεί για τα σχολαστικά ιδεώδη στο βαθμό που ένα μέρος τουλάχιστον από αυτά αποτελεί «ἀπομίμησιν ζωντανωτέρων ἐποχῶν»². Θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι τα ιδεώδη αυτά είναι κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητα από την πραγματικότητα, με τη σημασία που δώσαμε στον ὄρο προηγουμένως, δηλ. τη μορφή της κοινωνίας σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή³. Ανεξάρτητα όμως από την πραγματικότητα ιδεώδη δεν υπάρχουν σύμφωνα με τον Σκληρό⁴.

III

Ὅσον αφορά τον τρόπο που η «βάση» επηρεάζει το «εποικοδόμημα», η πρώτη γενική αρχή, που επαναλαμβάνεται μάλιστα, είναι η αρχή που ανέφερα πιο πάνω⁵, ότι δηλ. «ἡ ψυχολογία, ἡ λογικὴ καὶ τὰ ιδεώδη» κάθε κοινωνικής τάξης είναι ανάλογα με τα οικονομικά της συμφέροντα, την «κοινωνικήν της θέσιν» και «τὸν τρόπον τοῦ βίου της». Τα «ιδεώδη λοιπὸν ἀκολουθοῦν καὶ δικαιολογοῦν τὰς ὑλικὰς συνθήκας»⁶, οι οποίες αποτελούν την «κυρίαν βάσιν»⁷. Η «οἰκονομικὴ φυσιογνωμία» μιας κοινωνικής τάξης οδηγεί σε ανάλογα «κοινωνικὰ ιδεώδη»⁸.

Ειδικότερα το «κεφάλαιον», το «χρήμα»⁹, ενεργώντας σκοτεινά¹⁰ «ἀγοράζει καὶ διαφθείρει τὸ πᾶν: θρησκείαν, ἠθικήν, τιμὴν, γράμματα, ἐπι-

1. Ὁπ. π., 16 (88).

2. *Αὐτόθι*.

3. Ὁπ. π., 49 (114 κ.ε.)· πβ. 15 (87).

4. Ὁπ. π., 15 κ.ε. (87).

5. Βλ. πιο πάνω, σελ. 53, σημ. 4.

6. KZ, 15-17 (86-88). 36 κ.ε. (105). 59 (122).

7. Ὁπ. π., 17 (88). Ο ὄρος αυτός αντιστοιχεί στον ὄρο που χρησιμοποιεῖ ο Marx: «πραγματικὴ (ὕλική) βάση» (*Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας: MEW, 13,8: ελλ. μτφρ. 7*).

8. Ὁπ. π., 20 (92).

9. Ο Αξελός (Σκληροῦ, *Ἔργα*, 41) αναφέρεται σε «ἀγνοία ἢ σύγχυσις τῆς διακρίσεως κεφαλαίου καὶ χρήματος».

10. Ὅπως γράφει (KZ, 24 [95]) «κείμενον ἐν τινι σκοτεινῇ γωνίᾳ εἰς ἐνέργειαν».

στήμην, τέχνην»¹. Ενώ λοιπόν αυτή είναι η επίδραση του οικονομικού παράγοντα, την «οικονομικήν εξέλιξιν», και συνακόλουθα τις κοινωνικές σχέσεις και την αλλαγή της μορφής της κοινωνίας, «καμία δύναμις δὲν θά εἶνε εἰς θέσιν νὰ σταματήσει»².

IV

Από τις γενικές αυτές αρχές που προβάλλει ο Σκκληρός είναι σαφές ότι η «βάση» προσδιορίζει το «εποικοδόμημα» και ότι για τη διαμόρφωση της «βάσης», των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων, σημαντικό ρόλο παίζει ο οικονομικός παράγοντας. Επιχειρείται κατόπιν από τον Σκκληρό αναδρομή στην ιστορία για επιβεβαίωση των αρχών αυτών. Η αναδρομή γίνεται κυρίως σε δύο επίπεδα: ένα γενικό και ένα ειδικό³. Στο γενικό επίπεδο αναφέρεται ο Σκκληρός στα στάδια ανάπτυξης, τις κοινωνικές τάξεις, καθώς επίσης και στα ιδεώδη αυτών. Θεωρεί πως υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στη «βάση» και το «εποικοδόμημα», καθώς μάλιστα η θεώρηση που κάνει αφορά μεγάλες σχετικά περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας, όπου τα συγκεκριμένα γεγονότα αποτελούν κατά κάποιον τρόπο λεπτομέρειες, ενώ εκείνο που φαίνεται είναι το γενικό πλάνο εξέλιξης της ιστορίας και των ιδεών που κυριαρχούν σε κάθε εποχή.

Στην ιστορία, λοιπόν, γενικά παρατηρήθηκε μια παράλληλη σε γενικές γραμμές εξέλιξη της κοινωνικής κατάστασης και των ιδεωδών. Οι τρεις κοινωνικές τάξεις (της εποχής του, των αρχών του αιώνα μας) «είνε γέννημα ώρισμμένης ιστορικής στιγμῆς, ώρισμένου οικονομικού συστήματος» και φορείς ορισμένης «ψυχολογίας»⁴. Στα πλαίσια αυτής της θεώρησης οι «εὐγενεῖς-ἀριστοκράται», «ἀντιπρόσωποι τοῦ φεουδαλικῦ καθεστῶτος», εμφοροῦνται από απολυταρχικά και αντιδημοκρατικά ιδεώδη, από θρησκευτικές και θεοκρατικές τάσεις. Οι πολιτικές ελευθερίες και τα πολιτικά δικαιώματα ήταν την εποχή του «φεουδαλικῦ» καθεστῶτος ανύπαρκτα· μόνη φροντίδα και μέλημα της πολιτικής σκέψης αποτελούσε η προβολή και κατοχύρωση των «συμφερόντων τοῦ μονάρχου». Παράλληλα τα πνευματικά ιδεώδη είχαν έντονο θρησκευτικό και θεοκρατικό χαρακτήρα, ενώ την επιστήμη διέκρινε κατ' ἐξοχήν θεοκρατικό και σχολαστικό πνεύμα⁵.

1. ΚΖ, 24 (95).

2. 'Οπ. π., 33 (103). Προχωρώντας ακόμη περισσότερο διατείνεται (αὐτόθι) ὅτι «ὄλοι αἱ ἀκαδημαϊκαὶ συζητήσεις τῶν μαρξιστῶν καὶ μὴ καθηγητῶν οὐδὲ κατὰ κεραίαν θά συντείνουν εἰς τὴν ἐπιτάχυνσιν ἢ ἐπιβράδυνσιν τῆς οικονομικῆς αὐτῆς ἐξελίξεως».

3. 'Οπ. π., 18-37 (90-105).

4. 'Οπ. π., 18 (90).

5. 'Οπ. π., 20-22 (92 κ.ε.).

Εξίσου κατηγορηματικός είναι ο Σκληρός, όσον αφορά την αντιστοιχία «βάσης» και «εποικοδομήματος», όταν αναφέρεται στην αστική περίοδο της ιστορίας. Διαθέτοντας η αστική τάξη ένα ισχυρότατο όπλο, το κεφάλαιο, και χρησιμοποιώντας το ανάλογα κάθε φορά με την κατάσταση, επηρεάζει την κοινωνική κατάσταση και το «εποικοδομήμα». Έτσι η ανάγκη να εξασφαλιστεί η συμπάρσταση των κατωτέρων τάξεων οδήγησε στην προβολή από την αστική τάξη ιδεωδών άγνωστων ως τότε, όπως «θέλησις τοῦ λαοῦ», «πατρὶς», πολιτικές ελευθερίες (ελευθερία δηλ. «συνειδήσεως, λόγου, τύπου, τὸ ἀπαραβίαστον τοῦ ἀτόμου, κατοικίας κτλ., ἰσότης ἀπέναντι τοῦ νόμου»). Παράλληλα ἐπῆλθαν πολιτικές μεταρρυθμίσεις, ενώ αποφεύχθηκε παντελῶς κάθε οικονομική μεταρρύθμιση που θα ἔθιγε τα συμφέροντα της ἀρχουσας αστικής τάξης¹.

Στα πλαίσια αυτής της λογικής λειτούργησε και η παραχώρηση μικρών γαιών στους χωρικούς, γιατί τους μετέτρεψε στα πιο συντηρητικά στοιχεία, ενώ οι πολιτικές ελευθερίες των εργατῶν αποδείχθηκαν «δῶρον λίαν ἀμφιβόλου ἀξίας εἰς πτωχοὺς βιοπαλαιστάς»). Εκτός αυτού, τα ἴδια τα ιδεώδη ἀρχισαν να χάνουν σιγά σιγά τη σημασία τους στο βαθμό που αυτό επιβαλλόταν από τη λογική του συστήματος, την πλήρη δηλ. οικονομική και πολιτική κυριαρχία των αστῶν².

Παρ' ὅλα αυτά η οικονομική επανάσταση από την ανάπτυξη της βιομηχανίας ἐπέφερε και «κοινωνικὴν ἐπανάστασιν». Η τελειοποίηση των συγκοινωνιῶν και η ανάπτυξη του ἐμπορίου βοήθησαν στη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των λαῶν, ὥστε αυτοὶ ν' ἀποτελοῦν «ἓνα οἰκονομικὸν ὅλον» και να τείνουν ν' ἀποκτήσουν «κοινὸν πολιτισμόν, κοινὰ ιδεώδη, κοινὴν ψυχολογίαν». Η ἐπίδραση είναι κατὰ τον Σκληρό ἐμφανής στη θρησκεία, την ἠθική, την ποίηση, τα γράμματα γενικά, τις ἐπιστήμες και τις τέχνες. Ἐλέγχοντας τον παγκόσμιο τύπο ἐλέγχουν την κοινὴ γνώμη και με την «ἐλαστικότητα τῶν ιδεῶν, τὴν ἀοριστίαν και τὸ ψεῦδος» δημιουργοῦν «στρεβλὴν κοινωνικὴν ἀντίληψιν». Το γεγονός ἐξάλλου ὅτι οι αστοὶ ἔχουν δική τους εργασία και ἐργάζονται για λογαριασμό τους ἔχει ως συνέπεια να «ἔχουν κοινὴν ἀτομιστικὴν ψυχολογίαν»³.

Η τελευταία διαπίστωση οδηγεί στις ἀπόψεις του Σκληρού για τη σχέση «βάσης» — «εποικοδομήματος», όσον αφορά την τάξη των εργατῶν—προλεταρίων. Αυτοὶ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐργάζονται στα εργοστάσια, μαζί με ἄλλους και για ξένα συμφέροντα, «ἀποβάλλουν τὰ ἀτομιστικά των ἔνστικτα και ἀποκοῦν κοινωνιστικὰ ιδεώδη». Αποτελοῦν κατὰ τον Σκλη-

1. Ὁπ. π., 20-22 (92 κ.ε.).

2. Ὁπ. π., 22-24 (94-96).

3. Ὁπ. π., 23 κ.ε. (95 κ.ε.). 28 (99).

ρό την τάξη του μέλλοντος¹.

Η θεώρηση αυτή της παγκόσμιας ιστορίας φαίνεται να επιβεβαιώνει τις γενικές αρχές του Σκληρού, όσον αφορά την επίδραση του οικονομικού παράγοντα στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και εν συνεχεία (όσον αφορά) την επίδραση των κοινωνικών σχέσεων αλλά και πάλι του οικονομικού παράγοντα στη διαμόρφωση των μορφών κοινωνικής συνείδησης.

Η αναδρομή σε συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα αφορά (α) την ευρωπαϊκή (και παγκόσμια γενικότερα) ιστορία² και (β) την ελληνική ιστορία³. Από τη μελέτη της ευρωπαϊκής κυρίως ιστορίας συνάγεται ότι υπάρχει σε μεγάλο βαθμό αντιστοιχία του «εποικοδομήματος» προς τη «βάση», αλλά ο κανόνας αυτός έχει και τις εξαιρέσεις του, κάποια καθυστέρηση δηλ. στην προσαρμογή του «εποικοδομήματος» προς τη «βάση»⁴. Γι' αυτό και κατατάσσει ο Σκληρός τους λαούς της γης σε τρεις κατηγορίες, παρ' όλο που οι δύο από αυτές καλύπτουν το βιομηχανικό στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας⁵.

Η μελέτη ωστόσο της ελληνικής ιστορίας από το Βυζάντιο και μετά οδηγεί σε ορισμένες διαπιστώσεις, ενδιαφέρουσες βέβαια αλλά αντίθετες κατά πολύ από τις γενικές αρχές. Ο Σκληρός λαμβάνει ως δεδομένο ότι η ελληνική επανάσταση είναι έργο της αστικής τάξης⁶. Όπως, λοιπόν, σημειώνει, μολονότι η ελληνική επανάσταση υπήρξε έργο της αστικής τάξης (με μικρή μόνο συμβολή αριστοκρατικών στοιχείων), η επανάσταση έγινε στο όνομα αριστοκρατικών ιδεωδών. Τα ιδεώδη αυτά υπερίσχυαν στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή, αφού ακολούθηθηκε

1. 'Οπ. π., 28 κ.ε. (99). 34 (104). 37 (105).

2. 'Οπ. π., 39-42 (106-108).

3. 'Οπ. π., 43-57 (109-21).

4. 'Οπ. π., 41 (108).

5. 'Οπ. π., 41 κ.ε. (107 κ.ε.).

6. KZ, 49 (114)· πβ 46 κ.ε. (112). Δύσκολα, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να αποδώσει την ελληνική επανάσταση μόνο σε μια τάξη. Βλ. σχετικά Ν.Τ. Σβορώνος, 'Επισκόπηση τής Νεοελληνικής Ιστορίας' (Ιστορική Βιβλιοθήκη). Μτφρ. (από το Γαλλικό πρωτότυπο: *Histoire de la Grèce Moderne*, Paris, P. U. F., 1972) Αικατερίνης 'Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός Σ.Ι. 'Ασδραχά, 'Αθήνα, Θεμέλιο, 1982⁶, 51-64, και κυρίως 54 κ.ε. 59. 61-64. Λ. Βρανούσης, 'Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις', *Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους*, 'Αθήναι, 'Εκδοτική 'Αθηνών», 1975, ΙΑ' 451. Α. Δεσποτόπουλος, 'Παράγοντες, διάρκεια, φάσεις και ιδιομορφία τής 'Ελληνικής 'Επανάστασης' και 'Η απόφαση για την 'Επανάσταση', *ΙΕΕ*, ΙΒ' (1975), 12-17. (Βλ. επίσης Κ. Μέντελσον-Μπαρτόλντι, 'Επίτομη Ιστορία τής 'Ελληνικής 'Επανάστασης. Μτφρ. 'Ελένης Γαρίδη, 'Αθήνα, 'Εκδ. Τολίδη, χ.χ. 5 κ.ε. [πρόκειται για το έργο του Κ. Mendelschon - Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*, 1860¹].

η οδός των «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων», και παρέχεται η εντύπωση ότι υφίστανται ανεξάρτητα απο την πραγματικότητα, αφού «δὲν ἐστηρίζοντο πλέον ἐπὶ πραγματικῶς ὑφισταμένων παραγόντων καὶ δεδομένων»¹. Ἐτσι το «ἱστορικὸν δίκαιον» αποδείχθηκε ισχυρότερο ἀπὸ το «δίκαιον τῆς πραγματικότητος» και «ὁ κόσμος τῆς φαντασίας», που εἶχε ὅμως ἀπόλυτη σημασία για τους Ἕλληνες, απο τον «κόσμον τὸν ἀληθῆ, τὸν τῆς πράξεως», που εἶχε σημασία για ὄλους τους λαοὺς².

Ἡ προτίμηση αὐτή προς τον «κόσμον τῆς φαντασίας» εἶχε, εκτός των ἄλλων, ως συνέπεια την ἐπίταση της αναντιστοιχίας του «εποικοδομήματος» προς τη «βάση» και την «παραμέλησιν τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος» χάριν τοῦ παρελθόντος³. Ἡ προσπάθεια για αναβίωση του παρελθόντος οδηγούσε και στη στήριξη μορφῶν κοινωνικῆς συνείδησης συνδεδεμένων ἄμεσα με αὐτό, ὅπως εἶναι η γλώσσα, η θηκική κτλ., και στον αποκλεισμό ἀκόμη και των πιο μικρῶν μεταρρυθμίσεων «εἰς τοὺς σπουδαίους αὐτοὺς κλάδους τοῦ βίου». Ἡ ἐπιρροή αὐτῶν των ιδεῶν ἦταν τέτοια, ὥστε συντελούσε στην αποδοχή της βαυαρικῆς ἀριστοκρατίας, επειδὴ τάχα «ἀντιπροσώπευε...τὰ παρελθόντα ἀριστοκρατικὰ μεγαλεῖα τοῦ ἔθνους», και στη διαμόρφωση της «μεγάλης ιδέας», ἐνός «μίγματος» κατὰ τον Σκληρό «συγκεχυμένων παρελθόντων ἀριστοκρατικῶν καὶ παρόντων ἀστικῶν ιδεῶν καὶ ἐνστίκτων»⁴.

Αὐτή την κατάσταση «τὴν πρωτοφανῆ καὶ παράδοxon ἀλλ' ἀληθῆ», την αποδίδει ο Σκληρός στο «εποικοδομήμα»: «αὐτὰ εἶνε τὰ ἀποτελέσματα τῶν μεγάλων λέξεων, τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ὑπνωτιστικῆς καταστάσεως»⁵.

V

Παρ' ὅλες αὐτές τις διαπιστώσεις ο Σκληρός σχεδιάζει την ελληλική ιστορία του μέλλοντος με βάση τις γενικῆς αρχές για αντιστοιχία του «εποικοδομήματος» προς τη «βάση» — με μικρές μόνο αποκλίσεις — ἀλλὰ κυρίως με βάση την πίστη του στο ρόλο της κριτικῆς, η οποία ὡστόσο ἀποτελεῖ μέρος του «εποικοδομήματος». Ἐτσι ὅμως αποδεικνύεται ὅτι ο ρόλος του «εποικοδομήματος» εἶναι πολὺ σημαντικότερος ἀπ' ὅ,τι μπορεί κανεὶς να υποθέσει απο τις γενικῆς αρχές που διατυπώνονται. Ἡ ἀλλαγὴ πορείας (και τακτικῆς) θα εἶναι επακόλουθο μιας σειρᾶς γεγονότων, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους ως αἷτια προς αιτιατά. Πρῶτο και ἀπαραί-

1. *KZ*, 50 κ.ε. (115 κ.ε.). 56 (120 κ.ε.).

2. *Ἄπ. π.*, 51 κ.ε. (116 κ.ε.)· πβ. 52 (117).

3. *Ἄπ. π.*, 51 (116).

4. *Ἄπ. π.*, 52 κ.ε. (117 κ.ε.).

5. *Ἄπ. π.*, 61 (124).

τητο στοιχείο είναι η «συναίσθησις» εκμέρους των κατωτέρων τάξεων «τῆς ὑπάρξεως καὶ ιδιότητος αὐτῶν ὡς τοιούτων». Ἡ συναίσθησις αὐτή (ἡ οποία φυσικά αποτελεί μέρος του «εποικοδομήματος») θα οδηγήσει στον «πόλεμον με τὴν κυριαρχούσαν τάξιν»¹ καὶ στην ἰδρυση κομμάτων αρχῶν με ορισμένα προγράμματα αντιστοιχοῦντα προς τα συμφέροντα των τριῶν τάξεων. Τοῦτο θα σημάνει τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐξάλειψης πολλῶν «ἐκρύθμων συμπτωμάτων», ὅπως εἶναι ἡ «συναλλαγὴ» καὶ ἡ «ἐλαστικότητα» των βουλευτῶν ὡς προς τις ἀρχές τους καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση των ατομικῶν συμφερόντων τους. Θα ἐπέλθει ἐπίσης ἀνύψωση του «τύπου» καὶ θα ἀρχίσει «φανατικὸς πνευματικὸς ἀγὼν» μεταξύ των εφημερίδων, που θα εἶναι ὡς ἐπὶ το πλείστον εφημερίδες «με ὀρισμένας κοινωνικὰς ἀρχὰς καὶ ἰδεώδη»².

Ἡ πρώτη ὠθησις, κατὰ τον Σκληρό, για τὴν «ἀφύπνισιν» θα προέλθει ἀπὸ «κοινωνικὰ στοιχεῖα με τὴν ἀπαιτουμένην κοινωνικὴν μόρφωσιν». Αὐτοὶ θα «διοργανώσουν» τις κατώτερες αστικές καὶ εργατικὲς τάξεις. Τα «κοινωνικὰ» αὐτὰ «στοιχεῖα» εἶναι προπάντων ἡ νεολαία, ἡ οποία ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη κοινωνικὴ μόρφωση καὶ—ὅπως ἀφήνει να νοηθεῖ—πρόέρχεται κυρίως ἀπὸ τις ἀνώτερες οικονομικά καὶ κοινωνικά τάξεις, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴν «μπουρζουαζία»³.

Ἐκτός ἀπὸ τὴ νεολαία ὁ Σκληρός ἐναποθέτει τις ἐλπίδες του στους δημοτικιστές, οἱ οποίοι, σύμφωνα με ἀποστροφὴ του ἰδίου, ἐλάχιστα «συνάδουσαν» προς τις γενικὲς ἀρχές του, «ἐκλήθησαν ὑπὸ τῆς ἱστορίας νὰ παίξουν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς κοινωνίας μας». Καὶ αὐτοὶ ὁμως, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Σκληρός ομολογεῖ, εἶναι «παιδιὰ τῆς μπουρζουαζίας»⁴.

Οἱ δημοτικιστές, βέβαια, δεν διαχωρίζονται κατὰ τρόπο σαφὴ ἀπὸ τὴ νεολαία, ὅπως αὐτὸ φαίνεται, ἐκτός των ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὴ φράση του Σκληροῦ: «οἱ δημοτικισταὶ καὶ μάλιστα οἱ νεώτεροι ἐξ αὐτῶν...»⁵, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε φαίνεται να ἔχει στο νοῦ του ορισμένα άτομα τα οποία τότε δεν ἦταν μικρῆς ηλικίας⁶. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀναφορὰ σε «δημοτικιστάς» καὶ «φοιτητικὴν νεολαίαν». Με αὐτοὺς συναριθμεῖται καὶ «ὁ λοιπὸς μορφωμένος κόσμος»⁷. Ὁ Σκληρός ἀναδεικνύει τὴν ἀρνητικὴ ὡς τότε στάση τῆς νεολαίας καὶ προσπαθεῖ να τὴν ἐρμηνεύσει, ἀποδίδοντάς τὴν στη γενικότερη κα-

1. Ὁπ. π., 62 (124 κ.ε.).

2. Ὁπ. π., 63 (125 κ.ε.). Στα πλαίσια αὐτῶν των ἀρχῶν καὶ του «πολέμου» (που ονομάζεται ἐπίσης «κοινωνικὸς ἀγὼν», σ. 64 [126]) μεταξύ των κοινωνικῶν τάξεων τοποθετεῖ (σ. 63 κ.ε. [126]) καὶ τὴ λύση του γλωσσικοῦ ζητήματος.

3. Ὁπ. π., 64 κ.ε. (127).

4. Ὁπ. π., 66 (128).

5. Ὁπ. π., 68 (130).

6. Ὁ Γιάννης Ψυχάρης ἦταν τότε, ὡς γνωστόν, 53 ἐτῶν καὶ ἄλλοι δημοτικιστές (Παλαμάς, Δροσίνης κ.ά.) πλησίαζαν τα 50.

7. ΚΖ, 69 κ.ε. (130-32).

τάσταση (κοινωνική, πνευματική, ηθική), η οποία κατ' αυτόν προκαλεί απογοήτευση. Ελπίζει όμως ότι το «μέρος τῆς νεολαίας, τὸ ὑγιέστερον, ἐφεύστερον (sic), εὐγενέστερον» καθώς και «ὁ λοιπὸς μορφωμένος κόσμος» θ' αγωνιστούν για την «ἀφύπνισιν, διοργάνωσιν καὶ ἀναγέννησιν τῆς κοινωνίας μας»¹.

Ἔργο των δημοτικιστῶν, τῆς νεολαίας και γενικά των μορφωμένων είναι (α) να «καυτηριάζουν ἀμειλίκτως τὸ ψεῦδος, τὰς ἀπάτας...καὶ τὰς προλήψεις», (β) να «κηρύσσουν νέα προοδευτικὰ ἰδεώδη σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τοῦ αἰῶνος», και (γ) να «σπουδάζουν τὰς ἀνάγκας τοῦ λαοῦ καὶ ἰδίως τῶν κατωτέρων τάξεων»².

Ὁ Σκληρός θεωρεῖ ὅτι αυτά είναι αρκετά, ὥστε να οδηγήσουν στην «ἀφύπνισιν καὶ διοργάνωσιν» του λαοῦ και συνακόλουθα στην «ἀναγέννησιν» τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας³, ἐνῶ στο ρόλο του οικονομικοῦ παράγοντα ἐπανερχεται ἀργότερα.

Τις ἀπόψεις του αυτές ο Σκληρός τις ἐπαναλαμβάνει σαφέστερα στο τέλος του βιβλίου⁴, στο «Σχῆμα δυνατῆς ἀναγεννήσεως τῆς κοινωνίας μας» ὅπου, πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει τα εξής: (α) «Στοιχεῖα ἱκανὰ πρὸς κοινωνικὴν δρᾶσιν» είναι οἱ «δημοτικιστὰὶ καὶ λοιπὰ ριζοσπαστικὰ στοιχεῖα», δηλ. ἡ «φοιτητικὴ νεολαία» και ο «προοδευτικὸς ἀνεπτυγμένος κόσμος». Ὑπάρχει με ἄλλα λόγια διαμορφωμένο ἤδη ἓνα «εποικοδόμημα» (κοινωνικὴ δομὴ) που είναι σε θέση να ἐνεργήσει και να οδηγήσει σε «ἀναγέννησιν τῆς κοινωνίας». (β) Το μέρος αὐτὸ τῆς κοινωνίας θα χρησιμοποιήσῃ ὡς «μέσα καὶ τρόπον κοινωνικῆς δράσεως», τὴν «κριτικὴν»⁵, ἡ ὁποία θα ἀφορᾷ «ὄλους τοὺς κλάδους τοῦ βίου». Ἡ «κριτικὴ» λοιπὸν ἐρχεται να ἀντικαταστήσῃ και να διευκρινίσει τους ὅρους «πνευματικὸς ἀγὼν», «καυτηριάσις», ἀλλὰ ἐμμεσα και τὴ «συναίσθησιν» ἐκμέρους των κατωτέρων τάξεων «τῆς ὑπάρξεως καὶ ἰδιότητος αὐτῶν ὡς τοιούτων». Ἐτσι ἡ «κριτικὴ», ἐνῶ στο «Σχῆμα δυνατῆς ἀναγεννήσεως τῆς κοινωνίας μας», ὅπως ἄλλωστε είναι εὐλόγο, ἀναφέρεται μετὰ ἀπο τους φυσικοὺς φορεῖς τῆς, ἡ συνειδητοποίηση τῆς θέσης και τῆς ἀποστολῆς των φυσικῶν φορέων δεν είναι ἀσχετὴ ἀπο τὴν κριτικὴ στάση ἀπέναντι στην υφιστάμενη πραγματικότητα. Με τον ὄρο «κριτικὴ» ο Σκληρός ἐννοεῖ (i) «προπαγάνδαν προ-

1. Ὁπ. π., 70 (132).

2. *Αὐτόθι*.

3. *Αὐτόθι*.

4. *KZ*, 77 (138).

5. Ὁ ὄρος «κριτικὴ», γνωστός, με φιλοσοφικὴ σημασία ἤδη ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, (κριτικὴ, τέχνη) βλ. *LSJ*, s.v. *κρίνω*, *κριτικός*) ἔχει να παρουσιάσῃ σημαντικὴ λειτουργία στη νεότερη και σύγχρονη φιλοσοφικὴ σκέψη γενικότερα και στη γερμανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ειδικότερα, κυρίως ἀπὸ τον *I. Kant* (*Kritik der reinen Vernunft*

φορικὴν καὶ γραπτὴν εἰς εὐρείας λαϊκὰς σφαίρας» καὶ (ii) «διοργανώσιν τῶν λαϊκῶν δυνάμεων, ἰδίως τῶν κατωτέρων λαϊκῶν τάξεων πρὸς κοινωνικὸν ἀγῶνα»¹. (γ) «Ἀποτελέσματα τῆς ὅλης κινήσεως» θα εἶναι ὁ «ἀγὼν τῶν κοινωνικῶν τάξεων». Ὁ ἀγῶνας αὐτός καὶ ἡ πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων θα ἐπιφέρει τὴ «διάσπασιν τοῦ ψεύδους καὶ διατύπωσιν τῆς πραγματικότητος». Αὐτό θα ἔχει ὡς επακόλουθο τὴν «ἀνάπτυξιν ὅλων τῶν ὑλικῶν, ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων τῆς χώρας»².

Εὐκόλα λοιπὸν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ διαπίστωση ὅτι γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ καὶ γενικότερα τὴν ἀλλαγὴ τοῦ «εποικοδομήματος», ἀλλὰ καὶ τῆς «βάσεως» («ὕλικοι ὄροι»), δὲν προβάλλεται ὡς ἀναγκαῖα κάποια οικονομικὴ ἀλλαγὴ κατὰ τὸ σχῆμα ποῦ τόσο ἐντονα προβλήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο: «οἰκονομικὴ ἐπανάστασις» → «κοινωνικὴ ἐπανάστασις»³. Ἀπεναντίας, ἡ ἴδια οικονομικὴ ἀλλαγὴ, ποῦ ἐπῆλθε πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια καὶ ὠδήγησε στο «εποικοδόμημα» τῆς εποχῆς τοῦ με ὅλα τα ἀρνητικὰ «συμπτώματα», θεωρεῖται ἀρκετὴ, ὥστε νὰ προκύψῃ με βᾶσιν αὐτὴν μιὰ νέα πραγματικότης, ἡ ὁποία ὅμως θα εἶναι ἀποτέλεσμα διεργασιῶν ποῦ θ' ἀρχίσουν ἀπὸ τὸ «εποικοδόμημα» καὶ θα ἀφοροῦν αὐτὸ τὸ ἴδιο.

Ἡ προϋπόθεση ποῦ ὁ Σκλήρὸς θέτει εἶναι ἡ ἀλλαγὴ «τῆς οὐτοπιστικῆς τακτικῆς», τακτικῆς ποῦ οφείλεται στὴ «γενικὴν ἀμάθειαν τοῦ τύπου

[1781], *Kritik der pragtischen Vernunft* [1788], *Kritik der Urteilskraft* [1790]) καὶ μετὰ. Στὰ ἔργα τῶν Κ. Marx-F. Engels ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1841 στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Marx (*MEW, Ergänzungsband*, 1. Teil, 306. 367. (Ἑλλ. μτφρ., με *Εἰσαγωγή καὶ Ὑπομνηματισμό*, Π. Κοινδύλη, Ἀθήνα 1983, 123. 184). Ἀπὸ τότε χρησιμοποιεῖται, ὡς γνωστόν, ἐπανειλημμένα καὶ σε τίτλους ἔργων τους (βλ. λ.χ. *MEW, Erg. Bd.*, 1, 389. 467. Bd. 1, 344 κ.ε. [Brief an Ruge]. 378. 385 [Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie: ἐλλ. μτφρ. Γιάννη Ν. Βιστάκη, Ἀθήνα, χ. χ., 5-16]. Bd. 2, 3. 5. κτλ. [Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik:: ἐλλ. μτφρ. Στ. Καμπουρίδης: Ἡ ἁγία οἰκογένεια ἢ κριτικὴ τῆς κριτικῆς, Ἀθήνα, χ.χ., 3. 9. Bd. 3, 9. 11. 20. Bd. 13, 3-160. Bd. 23, 3. Bd. 29, 550 κ. ε. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐννοίας ἀπο τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τις μέρες μας βλ. C. v. Bormann - G. Tonelli - H. Holzhey-Schalk -H.-D. Weber κ.ά., 'Kritik', στο: J. Ritter-K. Gründer (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel/ Stuttgart, Schwabe & and Co, 1976, 4, στ. 1249-94 (γιὰ τοὺς Marx-Engels, στ. 1276 κ.ε. K. Röttgers, 'Kritik', στο: O. Brunner-W. Conze-R. Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart, Klett-Cotta, Bd. 3, 651-75 Γιὰ τὴν «κριτικὴ» κυρίως ὡς «αὐτοκριτικὴ» στὴ σοβιετικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ πρακτικὴ βλ. P. Hollander, 'Κριτικὴ καὶ αὐτοκριτικὴ', στο: C. D. Kernig (ἐνημ.), *ΜΚΔΚ*, VI 231-37. Φ. Ηετρένκο, 'Κριτικὴ καὶ αὐτοκριτικὴ', στο: Λ. Φ. Ιλιτσεν - Π. Ν. Φεντόσεγιεφ, *Φιλοσοφικὸ Ἐγκυκλόπαιδικὸ Λεξικόν*, Ἀθήνα, Κ. Καπόπουλος, III 144-47.

1. *KZ*, 77 (138).

2. *Αὐτόθι*.

3. Βλ. καὶ πιο πάνω, σελ. 52, σημ. 7-52, σημ. 1, ἀλλὰ καὶ σελ. 20 (92) τοῦ *KZ*.

εις τὰ κοινωνικά ζητήματα»¹. Διευκρινίζοντας, ωστόσο, περισσότερο τη θέση του αυτή διατείνεται ότι «εφαντάσθησαν ὅτι ἤμποροῦν νὰ λύσουν τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, χωρὶς νὰ θίξουν τὸ ὅλον κοινωνικὸν οἰκοδόμημα»². Εἶναι λοιπὸν σαφές ὅτι οἱ απαιτούμενες ἀλλαγές σχετίζονται με τὸ «εποικοδόμημα».

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὴν προϋπόθεση αὐτὴ τίθεται καὶ μία ἄλλη, ἡ «εὐρεῖα κοινωνικῆς δράσεως ὀλοκλήρων τάξεων»³. Λησμονώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴν προηγούμενη προϋπόθεση ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ κοινωνικὲς τάξεις εἶναι «μόνον...εἰς θέσιν νὰ ἀναπτύξουν τὴν τεραστίαν ἐκείνην δύναμιν»⁴, που απαιτεῖται γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἡ δράση ὅμως τῶν κοινωνικῶν τάξεων—καὶ μ' αὐτές ὁ Σκληρὸς ἐννοεῖ τις κατώτερες—θα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς, τὴν ὁποία θα ἀσκήσουν οἱ δημοτικιστές, ἡ φοιτητικὴ νεολαία καὶ γενικὰ «ὁ μορφωμένος κόσμος», ὅλοι αὐτοὶ που στὴ σκέψη τοῦ ἐπέχουν θέση «διανοουμένων»⁵.

Ἐνα ἄλλο θέμα που πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ εἶναι ὅτι ὁ Σκληρὸς τὸνίζει ἐπανελημμένα πῶς γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ «δὲν ἀπαιτοῦνται ἀκαδημαϊκαὶ συζητήσεις» καὶ ὅτι σφάλλουν ὅσοι πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ πετύχουν «κοινωνικὰς μεταβολὰς» «μὲ τὰς συζητήσεις, τὰ ποιήματα καὶ τῆς (sic) ρομάντζες»⁶. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Σκληροῦ δὲν ἐρχεται σὲ ἀντίθεση με τὴν ἀπόψή του γιὰ τὸ ρόλο τῆς κριτικῆς, ἀφοῦ τὸ περιεχόμενο αὐτῆς εἶναι σαφές, ὅπως τὸ προσδιορίσαμε πιο πάνω⁷, ἐνῶ οἱ ἀκαδημαϊκὲς συζητήσεις ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι δὲν ἔχουν κοινωνικὸ περιεχόμενο καὶ δὲν ἐντάσσονται μέσα σὲ ἕνα γενικότερο σχεδιασμό, ὅπως συμβαίνει με τὴν κριτικὴ.

1. ΚΖ, 66 (128).

2. Αὐτόθι.

3. ΚΖ, 67 (129)· πβ. 68 (130): «...μόνον ἐκείνη ἡ κίνησις ἠμπορεῖ νὰ ἔχη ἐπιτυχίαν καὶ πρακτικὴν σημασίαν, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ ὀλοκλήρου κοινωνικῆς τάξεως».

4. Ὁπ. π., 67 (129).

5. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὀρου, καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ ὀρου «διανόηση» βλ. Κ. ν. Beyme, 'Διανοούμενοι, διανόηση', στο: C. D. Kernig, (ἐπιμ.), ΜΚΔΚ, II 350-64. Κ. Röttgers - W. Goerd - J. Rodriguez - Lores - W. Mackenthum - K. H. Wewetzer - P. Prost, 'Intelligenz, Intelligentsia, Intellektueller', στο: J. Ritter - K. Gründer (Hrsg.), *Hist. Wb. Philos.*, 4, στ. 445-61. Ε. Α. Ἀμπαρτσούμοφ, 'Διανόηση' (διανοούμενοι), στο: Λ. Φ. Δίτσεφ - Π. Ν. Φεντοσέγιεφ, *ΦΕΛ*, 2, 462-6 Γιὰ τοὺς «σοσιαλιστὲς διανοούμενους» καὶ τὴν «πολιτικὴ λειτουργία» τῆς «κοινωνικῆς κριτικῆς» τοὺς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰῶνα ὡς τὸ 1907 βλ. Νούτσος ΣΣΕ, Α' 39-43. 45-106, καὶ κυρίως 100-106.

6. ΚΖ, 67 (129). Λίγο πιο κάτω (σ. 68 [130]) ἀναφέρεται σὲ «...ἀκαδημαϊκὰς συζητήσεις ...ποιήματα καὶ τὰ ρομάντζα».

7. Βλ. πιο πάνω, σελ. 61, σημ. 5—σελ. 62 σημ. 1.

Η κριτική λοιπόν αναγορεύεται σε πρωτεύοντα παράγοντα και αναλαμβάνει σημαντικό ρόλο, ρόλο ο οποίος αναδεικνύεται και μέσα από την πάλη των τάξεων. Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι από όλα αυτά παρέχεται η εντύπωση ότι κατά τον Σκληρό το «εποικοδόμημα» εμπερικλείει κάποια δυναμική για αυτοπροσδιορισμό και—εν συνεχεία—για επηρεασμό της «βάσης», δυναμική που εκδηλώνεται μέσω της κριτικής.

Το ερώτημα που γενιέται είναι αν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα (α) σε όσα υποστηρίζει ο Γ. Σκληρός εκθέτοντας τις γενικές αρχές και (β) σε όσα συμπεράσματα συνάγονται από τη μελέτη της ελληνικής αλλά, ενμέρει, και από τη μελέτη της ευρωπαϊκής ιστορίας, και προπάντων απο το πρόγραμμα δράσης που προτείνει. Στις γενικές αρχές εξαιρείται η σημασία του οικονομικού παράγοντα, ενώ στην κριτική δεν αποδίδεται καμία απολύτως σημασία. Στο σχεδιασμό της ιστορίας, αντίθετα, η κριτική λογίζεται ως ο κύριος μοχλός εξέλιξης και—επομένως—διαμόρφωσης της «βάσης» και του «εποικοδομήματος». Η απάντηση, συνεπώς, στο ερώτημα αν υπάρχει ή όχι αντίφαση δεν μπορεί παρά να είναι ενμέρει τουλάχιστον θετική. Ταυτόχρονα όμως διαπιστώνεται ότι σε έναν στοχαστή, επηρεασμένο αναμφίβολα απο τη μαρξιστική σκέψη, ο οικονομισμός έχει ορισμένα όρια, διαπίστωση που οδηγεί στο γενικότερο πρόβλημα, το πρόβλημα που αφορά τους παράγοντες που καθορίζουν την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, σύμφωνα, τουλάχιστον, με τις απόψεις της φιλοσοφικής παράδοσης στην οποία ο στοχαστής αυτός εντάσσεται.

CHRISTOS A. TEZAS

THE PROBLEM OF «BASE AND SUPERSTRUCTURE» IN THE
THOUGHT OF G. SKLEROS (*OUR SOCIAL ISSUE*)

(S u m m a r y)

The purpose of the present article is to examine the relationship between «base» («material structure») and «superstructure» in the work of G. Skleros, primarily in his first book which is entitled: *Our social issue*. By means of the theoretical analysis as well as the historical review that Skleros is undertaking, the connection between the legal and political contexts as well as the forms of social consciousness, on the one hand, and the economical basis, on the other hand, is established. There is the following sequence, according to Skleros: Craftsmanship («αἱ τέχναι», «the crafts») or technology → «material goods» → relationships between the social classes → psychology of the classes, corresponding «logic» and corresponding ideas, morality, religion, theology, science, literature. In Greek society, however, one can notice, according to Skleros, a lack of correspondence between reality and ideas, which in fact was the cause of a general crisis. This lack of correspondence, despite what was generally true, is due to the superstructure. The elimination of the lack of correspondence and of the contradiction becomes, as Skleros points out, the task of the critique which forms part of the superstructure. Some people of appropriate social learning, by means of the critique, will lead the Greek society to its rebirth, while the economical basis will remain the same. So the economism of Skleros has some limits, a view which leads to the related but more general question about the factors which determine the direction of the human history, according to the Marxist philosophical tradition to which Skleros belongs.